
Granasztói György

Nagyszombat, 1579–1711

A város területe, mint elbeszélés

A város, egy város története sem mentes attól a történéssz számára létfontosságú kérdéstől, hogyan beszéljen róla. Amiből nem következik természetesen, hogy a várostörténetek mindig újra és újra írhatók. Ellenkezőleg, egy-egy nagy összefoglaló mű hosszú időre megkerülhetetlen hegycsúcsként emelkedik a táj fölé, amelyet azután az ösvények sokáig elkerülnek, misztikus taszító ereje pedig növekszik. A történetírás adott állapotában természetes az ilyesmi. Sőt egy-egy nagy mű szinte végleges érvényűnek tűnik. Mindez valószínűleg azzal van összefüggésben, hogy a történetírói gondolkodás szakmai szabályai, az ún. heurisztikai problémákon messze túl, a gondolkodást és a látásmódot is alakítják. A nagy műveknek tehát ebben az értelemben stabilizáló és konzerváló jelentősége van. Az 1980-as évek óta azonban újfajta pezsgés tapasztalható, mert olyan nemzedékváltás következett be, amely számos összefüggésben szakítást is jelent a történetírás akár több nemzedéken átívelő hagyományaival. Az egyik ilyen régi és nagy hagyomány a várostörténeti monográfiákban is az, hogy a folyamatokat az események időrendjeként képzelik el és ábrázolják. A másik nagy hagyomány, amely egyébként jóval közelebb van hozzánk, azt a tételt (törvényszerűséget) hirdeti, hogy a folyamatokat a gazdasági mozzanatok határozzák meg. Pirenne a kereskedő tevékenységet tekintette a döntőnek, a munkamegosztásból kiinduló marxista felfogás jóval összetettebben, de ugyanezt vallja. A finom módosulások, az itt-ott újszerű felvetések ellenére a történetírói gondolkodás paradigmái nehezen változtak – egészen az utolsó két évtizedig.¹

Az 1990-es évek változásai, kívülről nézve és első látásra úgy jellemezhetőek, mintha az új eredményre törekvő történetírói vállalkozások a nagy és hosszú időtartamú folyamatok helyett az egyedi, az esetleges, a minden irányból körbejárható mozzanatokra helyeznék a hangsúlyt. Az ún. „mikrotörténetről” folytatott viták ebből a szempontból nem csupán tanulságosak. Túl azon, mennyi félreértésre, félre értelmezésre adtak módot, a viták eredményeként egy vonatkozásban legalábbis érzékeltetni lehet, miben is állhat az a felfogásbeli változás, aminek a kibontakozása az említett nemzedékváltáshoz köthető. Sok egyéb mellett talán abban is, hogy azt vallja, lehetséges és elfogadható az általánosítás különféle esetek végtelen sokasága és egy modell között. Viszont az efféle általánosítások immár nem törvényszerűségek, hanem arra valók hogy közelebb jussunk a múlt és a jelen lehetőségeinek megértéséhez. Továbbá nem is tipológiai. Lényegében feltevések, amelyek

1 Granasztói 2001.

adott esetben irányítják a kutatást: módosítják annak távlatait, léptékét, olyan tárgyakat világitanak meg, amelyekre egyébként nem figyeltünk volna fel.² A hagyományos felfogások jegyében megfogalmazható erőteljes kritika itt ellentmondást észlel. A következőket nem tudja elfogadni az ilyen elemzési stratégiával, elemzési pályával kapcsolatban: miközben az általánosításnak akár a hosszú időtartamban is helye van, az új felfogások szerint nem fogadható el, idejétmúlt az egyenes vonalú, egyirányú és egyszerű oksági folyamat, mint magyarázó elv. A folyamat ellentétekből és az azok feloldásával kapcsolatos cselekményekből áll. Az elmélet magából a vizsgált helyzetből bontakozik ki.

A most következő, a 16. század közepétől a 18. század elejéig ábrázolandó nagyszombati történet forrásai önmagukban is felvetik a fenti ellentmondást. Jellegző például, hogy a hagyományos várostörténeti, társadalomtörténeti megközelítések nem képesek együtt ábrázolni a középkori eredetű polgári közösség korai újkori továbbélését a kibontakozó barokk egyházi-egyetemi világgal, s nem tudnak mit kezdeni azzal a ténnyel sem, hogy a város gazdasági hanyatlása páratlan kulturális, építészeti felemelkedéssel esik egybe. A hagyományos várostörténet sajátos paradigmáinak tulajdonítható, hogy a gazdasági folyamatok ábrázolására előszeretettel és kitüntetett módon használt adójegyzékek egyik, vagy talán legfontosabb kiterjedését nem képesek kezelni. A magyarországi városi adójegyzékek ugyanis a középkortól gyakran, akár a legújabb korig is elképzelhetetlenek az adatok térbeli elhelyezése nélkül. Döntően emiatt készültek. A szakirodalom ezzel szemben adónemenkénti, adózó kategóriákra vonatkozó és más összesítéseket tartalmaz, bizonyos esetekben negyedenkénti és – ahol van ilyen – külvárosra vonatkozó bontásban. A hagyományos előadásokban az adójegyzékekből megragadható társadalmi tér semmilyen figyelmet sem kap, vagy passzív szereplő csupán.

A társadalmi térre vonatkozó ismeretek bevonása a kutatásba szemléletváltást igényel. Az alábbiakban Nagyszombat társadalmi terének finomabb elemzésére, terjedelmi korlátok miatt nincsen mód.³ Néhány sajátosnak tekintett kérdés felvetése következik tehát a társadalom térbeli folyamatainak értelmezése szempontjából.

ADATOK, FORRÁSOK

Nagyszombat történetének áttekintése azt mutatja tehát, hogy a Mohácsot követő időszakban a városnak, mint erődített helynek a jelentősége megnőtt, amit a betelepülések is jól mutatnak. Egyrészt átalakult a polgári lakosság, másrészt beköltözött az esztergomi káptalan és az érsek is, miközben hódított a protestantizmus. A 17. század fő eseménye a Pázmány-féle egyetemalapítás. A század végére a protestantizmus visszaszorult, a háborúk, a tűzvészek és a pestis is pusztítottak, Nagyszombat sajátos mélypontra került a Rákóczi felkelés végén.

2 A mikrotörténetről magyarul: Szijártó 1996; Szekeres 2001. Az említett elméleti problémáról lásd Levi 1998 53–83.

3 Granasztói 1999.

1. táblázat. Nagyszombati események a 16–18. században

Év	Válság	Egyéb városi események
1532–1543		az esztergomi érsek és káptalan beköltözése
1544		új városháza építése
1553–1556		a városfalak újjáépítése Ferrabosco vezetésével
1566	tűzvész	
1570		a protestánsok uralma, Bornemissza Péter
1574		a Várostorony elkészül (4690 ft)
1605	a Bocskai-felkelésben fő szerep	a plébániatemplom a protestánsoké
1612–1645	Bethlen, Wallenstein, I. Rákóczy György dúlásai és beavatkozásai	
1615		a jezsuiták beköltöznek
1615		lutheránus templom
1624		klarisszák újjáépítve
1627		jezsuita egyetemi templom (építés 1627–31, 80 ezer ft)
1629		a Szent Miklós plébánia renoválása (140 ezer ft)
1633		a ferences kolostor és templom újjáépítve (40 ezer ft)
1635		a jezsuita egyetem alapítása (teológia és filozófia fakultás)
1639	az első összetűzés az egyetem és a város között	
1666	tűzvész	
1679	pestis	
1683	nagy tűzvész	
1683–1686	a Thököly-felkelés nagy kárai	
1692		a végleges kiegyezés az egyetem és a polgárság között, az összeütközés a község vereségével végződik
1703–1711	a Rákóczi felkelés és következményei	
1708	nagy pestis	
1711		a lutheránusok elköltöznek
1724		kerületi tábla
1777		az egyetem elköltözik

A lélekszám alakulására vonatkozó közvetett adatok, továbbá egy-két gazdasági adat segítségével következtetni lehet a növekedés és a hanyatlás jeleire.⁴ (Az adatok a fallal védett városterület lakóira vonatkoznak!)

4 A gabona mértékegysége köböl, a boré csöbör, a földek adatai holdban értendők.

2. táblázat. Lélekszám-változások, terménykészletek 1529–1839

Év	Gabona	Szántó	Bor	Adófizető	Lakó
1529				443	55
1538				398	56
1556				713	236
1579	18499		17167	802	104
1584	16608		19142	905	219
1612	14809		23863	1082	249
1634	8164		21201	1083	237
1656	5300		24901	897	92
1711	4588		7854	760	93
1731		3888	6959	814	248
1753		4338		891	265
1770		4771		828	210
1786		5227		829	285
1809		5616		936	153
1839		6478		1071	275

(A gabona mértékegysége köböl, a boré csöbör, a földek adatai holdban értendők.)

Ezek az idősorba rendezett adatok azt jelzik, hogy Nagyszombat lélekszám-növekedése és gazdasági fellendülése a 16. század elejétől a 17. század első évtizedéig tartott. A visszaesés növelte a város agrárjellegét, az 1711-es mélyponthoz követően a 18. század első felében kibontakozott szerényebb növekedés gazdasági alapját a polgárság körében a gazdálkodás biztosította. Az adófizetők száma kétszáz év múltán ért ismét a 17. századi csúcshoz közelébe. Akkor azonban már a falakon túl elhelyezkedő előváros is része volt Nagyszombatnak.

A város történetének tanulmányozásához különleges ismereteket ígérnek az 1579 után felvett adójegyzékek. A továbbiak jobb kifejtése érdekében elkerülhetetlen, hogy ne térjünk ki a városi tér elemzéséhez használt jegyzékekre. Először Stefan Kazimir foglalkozott velük behatóan. Tanulmánya a források ismertetésén túl részletesen elemezte az általunk felhasználásra kerülő adójegyzékeket, amelyek sorát kiegészítette az 1584. évi jegyzékkel is. Elemzése során a klasszikus német, Bücher óta művelt várostörténet statisztikai módszereit alkalmazta, melyek Kováts Ferenc pozsonyi elemzése nyomán a magyar várostörténetben is meghonosodtak.⁵

Kazimir munkássága mellett Gácsová Bártfa, Eperjes és Lőcse 15–16. századi adójegyzékei alapján írott tanulmányai emelhetők ki azok közül, amelyeket szlovák történészek elemeztek a hasonló, hagyományos eljárásokkal. Kazimir Nagyszombatra vonatkozó tanulmánya egyébként több vonatkozásban kiaknázásra került a tizkötetes Magyarország történetében, s általában is elmondható, hogy az

5 Kazimir 1970 és 1976, Bücher 1886. A régi nemzetközi várostörténeti-statisztikai irodalomra lásd Mols 1954–1956. A megfelelő hazai irodalomból vö. Kováts 1900, Fügedi 1956, 1957, 1958, Szűcs 1955. A hasonló jellegű szlovák kiadványok közül megemlítendő Gácsová 1970, 1971, 1972.

adójegyzékek kvantitatív elemzése számos újat hoztak a 15–18. századi magyarországi várostörténet egy-egy részletének feltárásával.⁶

A szóban forgó részletes nagyszombati adójegyzékek úgy készültek, hogy bizottság járta be a várost házanként a megörökítendő adatok rögzítése céljából. Hogyan jellemezhetők tehát ezek a források. A formai szempontoknak valamennyi eleget tesz, mert világosan hivatkoznak a bejárás kezdetére és végére, s maguk a vastag füzetek hiánytalanok. A lakosság ellenőrzése a házról házra végrehajtott bejárás módszerével legalább a század eleje óta szokásban lehetett. Így vették számba a városnegyedek előljárói például a kocsi- és a lótulajdont (1558), sőt bizottság élén általános ellenőrzést is kellett tartaniuk, egy statútum szerint, még-hozzá kéthetenként (1561). Ez utóbbi eljárás, bár elsősorban rendészeti, az adójegyzékek elkészítésére emlékeztet, amelyek közül már az első 16. századi lista is hasonló módszert követett⁷.

A feudális kori városi adójegyzék, mint egy adott társadalom jellegzetes teljesítménye, természetesen több szempontból is hiányos, hézagos, ha a jelenkori szemlélők, egyébként ugyancsak változékony igényeivel szembeállítjuk. Minthogy a lista a polgári közösség számbavételének eszköze, megbízhatóbbaknak azok az adatok tekinthetők, amelyek a közösség egy-egy tagjára vonatkoznak. Pontosabban a jegyzékek olyan személyeket neveznek meg, akik polgárjogúak, vagy az adózást illetően a polgárokéval hasonló elbírálás alá tartoztak a bejáráskor. A város fallal védett területén belül házingatlannal rendelkező, személyeknek tekintett adóalanyokról van szó, akiket a jegyzék készítésekor érvényes elvek alapján hiánytalanul összeírtak.

Középkor végi városainkban a polgárjog megszerzése maga is folyamat. Számos olyan eset tételezhető fel, amikor a házat bérlő valaki, vagy vételárát nem fizette ki, netán teljes jogú tulajdonos, de nem feltétlenül polgár. A város mindig erőteljesen ragaszkodott autonómiájának egyik fő vívmányához, hogy a város területére beköltöző nem polgári személyek, köztük a nemesek is fizessenek adót. Azaz mindenkit listára vettek, akire házbirtoka miatt a gyakorlatban, vagy elvileg adót lehetett kivetni.⁸

Az adójegyzékek egész szemlélete a városi ingatlantulajdon számbavételén alapszik, ideértve a belőlük kibontakozó társadalmi tér felfogását is. E tulajdon jelentősége az, hogy tőle függ a tagság a polgári közösségben, vagyis a házbirtok hosszú-hosszú időn keresztül előfeltétel volt a polgárjoghoz. Ezért a tulajdon elsősorban társadalmi tulajdonság, amelyből levezethető ugyan gazdasági szerepe, de nem az a meghatározó. A telektulajdon éntudatot fejez ki, amely a közösséghez való tartozást és az abban való cselekvő részvételt jelenti. Másrészt a közösség az ingatlanbirtokos polgárok által létezett. Egyén és közösség számára tehát a telek-

6 A 16–17. századra vö.: *Magyarország története 1526–1686*, 1–2. 1985: 353–373 és 1382–1391.

7 Ez az első, teljes jegyzék az 1536. évből való. Bottánková 1980: 63.

8 „Nobiles habentes domos, a civibus admoneantur ut solvant inpositionem.” *Corpus Statutorum*. 566. 1557: „sacerdotes qui quaestum faciunt tritico, vino, aliisque rebus, aequae solvant, atque alius civis”. uo. 108.

tulajdonon alapuló polgárjog az összekötő kapocs, ezért egyik minőség sem előzi meg a másikat, egyszerre érvényes mindkettő, s e kettősség eredményeként jelenik meg a társadalom előtt a polgári, vagy polgárivá váló személyiség. Csak a tulajdon adott identitást, de ezt a tényt egyedül a középkor végi polgári közösség volt képes megérteni, és a társadalomra kisugározni. A középkor végi magyarországi városokban a közösségi (községi) szervezet határozta meg a városi életet.⁹

Az adójegyzékek által leírt tér tehát helymegjelöléseket tartalmaz, amelyek házingatlanokat jeleznek.¹⁰ A kibontakozó kép az ingatlantulajdonra alapozott társadalomfelfogást jeleníti meg. Más szóval az így ábrázolható tér egy társadalomtörténeti távlatba helyezhető látásmódot fejez ki, s természetesen tükrözi annak egyoldalúságát is.

Mindent egybevetve az öt felhasználandó adójegyzék páratlan értéke abból adódik, hogy egyrészt kifejezetten részletesek, másrészt pedig azonos szempont szerint készültek 130 éven keresztül. Olyan kérdőíveknek tekinthetők, amelyeket a polgárság vezetőinek utasításai alapján a bejáró, „helyszínelő” bizottság készített. A kérdőívben összeírtak köre arra a területre terjedt ki, amelyet a korai középkorban épült és a 16. század elején Ferrabosco által megerősített falak védtek. Nagyszombat nagyjából téglalap alakú volt az adójegyzékek idején, hosszúsága mintegy 800, szélessége mintegy 400 méter. Azon középkorvégi és kora-újkorai városaink közé tartozik, amelyek falai előtt még jó ideig nem feküdtek elővárosi részek.

A fallal övezett területen minden az adójegyzékben említett épületet el lehet helyezni. Az alább következő elemzések az öt időpont rekonstruált alaptérképei nyomán készültek.¹¹

KÉRDÉSEK A TÁRSADALMI TÉR VÁLTOZÁSÁRÓL

1. Nagyszombat városa a történeti Magyarországon, tágabb értelemben a dunai térségben zajló urbanizációs folyamat része. A folyamat modelljét azonban nem ismerjük, ezért még elméletileg sem tételezhető fel róla, hogy egységes. Mindazonáltal két szempontot fel lehet vetni. Egyrészt a város lélekszám ingadozására vonatkozó adatok elhelyezhetőek az egész dunai városállomány adatai között. Másrészt a 16. századot követő időszak urbanizációjában egyre erőteljesebb hatást fejt ki a városok és az állam közti kapcsolat.

Az urbanizációs folyamatok ismeretének hiányában nehéz feltenni azt a kérdést, hogyan viszonyul hozzájuk a város. Szerényebben kell megfogalmazni. Az urbanizációs változásokat áramlatoknak tekintve a város valójában „mozgó célpont”. Hogyan értendő ez a helyzetváltozás a város történetének belső változásait tekintve?

⁹ Mack 1971: 12; Möser 1964: 33–34; Weber 1970: 230–31, 250–53; Granasztói 1983: 31–33, 112.

¹⁰ Ezt még akkor is igaznak lehet elfogadni, ha tudjuk, hogy sok esetben a polgári ház építészeti megjelenése egységes volt ugyan, de tulajdonjoga megosztott volt két esetleg három birtokos között.

¹¹ Az alaptérképek elkészítésének technikai részleteiről lásd Granasztói 1999.

2. A fentebb bemutatott időbeli változások, mint folyamatok az átalakulás sajátos logikáját sugallják. Fejlődést a 17. század elejéig, stagnálást, majd katasztrófát 1711-ig, új kibontakozást a továbbiakban. Kielégítő-e a történet ilyen vagy hasonló ábrázolása?

3. Milyen általánosabb kérdéseket vet fel a társadalmi tér elemzésének szándéka? Ez a kérdés elvisz a nagyszombati tanulmány fő problémájához.

Az adójegyzékek által leírt térrel kapcsolatban tisztázni kell, mi a *hely*, mi a *tér* az elemzés szempontjából. A továbbiakban abból indulunk ki, hogy a helyet mindig a társadalom rendezi, mert az elemei az együttélés kapcsolatai szerint oszlanak el. Az így, társadalmi értelemben felfogott helyen egyszerre két dolog nem lehet, a hely alkotó részei a társadalmi szokásoknak megfelelően egymás mellett helyezkednek el, jól megkülönböztetett, „tisztá” módon. Röviden: a hely a saját alkotóelemeinek egy adott időpontban és adott társadalomban érvényes tiszta rendje. Például nem állhat egyszerre két ház ugyanazon a helyen.

A tér vagy térség ellenben, társadalmi értelemben mozgásban lévő elemek metszéspontjaiból áll, azaz a benne lezajló különféle mozgások határozzák meg. Sétáló emberek, tekintetek, gondolatok, emlékek, tervek, szándékok, a térről alkotott képzetek ugyanígy a tér részei, mint az időbeliségéről alkotott elképzelések. A tér egymással ellentétben lévő cselekvési sorozatok, vagy éppenséggel megegyezéssel közelségek színtere. A társadalmi tér a hely gyakorlati megvalósulása. Például a ház, vagy az utca, mint társadalmi-építészeti eszközökkel kialakított hely a rajtuk, bennük mozgó személyek tere.

Az öt időpontban, tehát hosszabb időtartamban végzett elemzések elbeszélést alkotnak, amelyben a tér helyé, a hely térré változik, vagy legalább is kölcsönhatásban van. Bármely időpontban felvetődik ugyanis, hogy a hely miként alakulhatott a korábbiakhoz képest, sejtetik-e a módosulását a folyamatok. Ezért az elbeszélés helyszínének a hely és a tér ellentétét magába foglaló, az adójegyzékekből kibontakozó város *területét* fogjuk tekinteni.¹² A tanulmány fő problémája, hogy milyen elbeszélés területéről van szó, valamint megfordítva, miféle történetet sugall Nagyszombat területe, amely az adójegyzékekből tárul elénk.

NAGYSZOMBATI VÁLTOZÁSOK: VÁLASZOK A KÉRDÉSEKRE

Nagyszombat a magyarországi városodásban (1500–1800)

Nagyszombat méreteinek növekedése, valamint hosszú ideig tartó változatlansága azt a kérdést veti fel, miként viszonyul ez a tágabb régióban, valamint a Magyarországon zajló folyamatokhoz. A városodást a méretek, elsősorban a népesség számának növekedéseként szokás érteni.¹³ Nagyszombat növekedésének első időszaka

12 Ebben a vonatkozásban vö. De Certeau 1990, különösen 172–177. A társadalmi tér mint téma újrafelfedezése az amerikai urbanisztikai irodalom hatására inkább H. Lefebvre-t követi (1971). Vö. Gottdiener 1985, valamint *Medieval Practices of Space* 2000.

13 Granasztói 1989: 160–161.

a középkori kezdetekhez köthető, amit a házak, a templomok és kolostorok, valamint a városfal megjelenése jelez a 13–14. században.¹⁴ A második növekedési időszak, a fenti összegző adatokból is kiolvashatóan a 16. század második felétől a 17. század első feléig tartott. Az ezt követő hosszú stagnálás és szerény növekedés jellemzője az a tény, hogy Nagyszombat lélekszáma 1870-ben és 1857-ben is csak megközelítette, de nem volt képes átlépni a 10 ezres küszöböt.¹⁵ 1828-ban a lélekszám 6626, 1787-ben pedig 7245. A 18. század végi lélekszámadatok már a falak előtt elterülő részekét is magukban foglalták.

Minthogy a 18. században az ország lélekszáma megkétszereződött, a városi háztartások létszámának alakulása Nagyszombatban azt jelzi, hogy növekedésük üteme nagyjából megfelelt az ország lélekszám-növekedési ütemének: 1711-ben 760, 1731-ben 814 adófizető, szemben az 1787-es 1520 adófizető háztartással.¹⁶ Az utóbbi adat azonban mint láttuk, már a suburbium lakóit is magában foglalja. Amiből az is következik, hogy a növekedés ebben a városban nem a népsűrűség növekedésével, hanem a lakott területnek a falakon túli kiterjesztésével valósult meg.

Nagyszombat lélekszáma az adófizetők számából kiindulva a 16. század elején éppen hogy elérhette a 2000 főt. A népességnövekedés csúcspontján a 17. század első felében a falakon belül megadózott lakosság meghaladhatta az 5000-t, amihez még a számba nem vett egyháziak és egyetemi személyek, mindenekelőtt a diákság járult. A 18. század elejéig ez a létszám eshetett vissza mintegy 3500–4000 főre.¹⁷

Ezek a lélekszámadatok a városállományban zajló változások vonatkozásában támpontot adnak annak megértéséhez, mekkora volt Nagyszombat a többi dunai városok illetve a magyarországi városok között a középkor vége és a demográfiai átmenet ideje között. A lélekszámuk alapján sorba rendezett városok között elfoglalt hely jelzi a változások jelentőségét. A dunai térség (azaz nagyjából a cseh-morva, az osztrák és a magyarországi városok) együttes adatai ismeretében három összevetés lehetősége kínálkozik. Nagyszombat 1500 körül a 40. helyen lehetett, 1785-ben a 71., 1828-ban pedig a 97. helyet foglalta el.¹⁸ A szűkebben vett magyarországi adatok ugyanezt mutatják. 1500 körül a magyar városok között Nagyszombat a 15–20. helyen lehetett, 1720-ban, háztartásainak száma alapján a 40., 1784–87-ben a 39. helyen található városok sorrendjében. Az 1715–20-as Acsády-féle adatokkal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az ország lélekszámának felbecsüléséhez alkalmatlanok. Ez a hazai történeti demográfiai szakirodalom tételei közé tartozik. Ugyanakkor fel lehet őket használni a települések nagyságai közti belső arányok megállapításához. Ezért az általunk vizsgált időszak végét jellemző adat fontos. 1851-ben Nagyszombat nem volt az első 51, tízezernél népesebb város között. Az 1910-es népszámláláskor a 144 tízezernél nagyobb

14 Fügedi 1981: 254–257, Major 1966: 80–81, Mencl 1938: 43–46 és térkép!

15 Czoch-Szabó-Zsinka 1993: 129.

16 A vonatkozó adatokat a fenti táblázat mellett lásd: 1784–87-es népszámlálás (1960), Ludovicus Nagy 1828–29, valamint az 1870. évi népszámlálás adatai alapján.

17 A fenti táblázat alapján, a háztartásokra kevesebb, mint 5 és több mint 4 főt számítva.

18 Nem publikált adatok Granasztói (1989) adatbázisából.

lélekszámú városok között a 84. helyen található.¹⁹ A 19. században viszont fokozatosan hátrébb csúszott a rangsorokban. Ismeretes, hogy az ország lélekszámának drámai növekedése a demográfiai átmenetet megelőző időszakban elsősorban a városokban valósult meg, a városok lélekszáma ugyanis jobban nőtt, mint az összlakosság száma.²⁰

Mindezeket egybevetve, a 18. században elindult gyors népességnövekedés és a vele szorosan összefüggő városodás fényében azt látjuk, hogy az 1500 és az 1700 közti Nagyszombat a még korszakváltás előtt álló városállomány része volt. Vezető helyzete, lélekszáma alapján a 17. század első feléig tartott, az ezt követő stagnálás azonban a gyakorlatban hátrébb sodorta. A dunai térségben jellegzetes, Magyarországon is erőteljes újfajta urbanizáció lényege az volt, hogy nem alakultak ki a nagy főváros és a városodás motorját alkotó kisvárosok között közvetítő, regionális központok. Röviden, egyre több olyan méretű város volt, mint amilyen Nagyszombat maradt. Amiből az is következik, hogy városunk sorsa, valamikor a 17. század második felétől nemcsak azért fordult új irányba, mert kevesebben laktak benne, hanem azért is, mert a körülötte zajló változások során megváltozott a környezetében elfoglalt helyzete. Ez az a „mozgó célpont” amelynek a belső átalakulását figyeljük társadalmi területének változásain keresztül.

A lakott terület változásai (1579–1711)

A kora-újkor Nagyszombat alaprajza rövid idő alatt alakult ki a 13–14. században. A legrégebbi rész a keleti oldalon emelkedő Szent Miklós templom körül jött létre egy magaslaton. A templomtól induló Kereszt utca vitt a nyugati részen fekvő későbbi eredetű Piac téren át a Ferencesek kolostoráig. Az utca a téglalap mértani közepe közelében haladt át a Trnávka nevű patakon, amely észak déli irányban osztja ketté a várost. A patak a Pék utcán haladt lefelé, a Piac közelében jutott ki a Béka utcára és azon haladva távozott. A mélyebben haladó patak körül szegényesebb házsorok helyezkedtek el, tőle nyugatra a Piacteret keresztező észak-déli irányú fő utca, másként Nagy utca párhuzamosan haladt vele. A 16. század második felétől a keleti részt lehet egyértelműen az esztergomi érsek és káptalan, majd az egyetem által uralt egyházi városrésznek tekinteni, a patak nyugati oldalán, elsősorban a Nagy utca mentén található a tehetős polgárság városrésze, a piac a városháza és a várostorony közelében (1. térkép).

A város területén zajló folyamatok ábrázolásában segít a házak „szigetekbe”, tömbökbe csoportosítása, mert így azok eloszlásának különbségei képi eszközökkel jobban érzékeltethetőek. (A térképeken a háztömböket a vékonyabb vonalak jelölik!) Mind az öt időpontról olyan alaptérkép készült, amelyen valamennyi, az adójegyzékekben szereplő épület megtalálja a helyét (2. térkép). Ez a topográfiai

19 Saját adatok. A forrás felhasználhatóságáról lásd Czoch–Fazekas–Szabó–Zsinka (1991: 57, 58), a továbbiakról Czoch–Szabó–Zsinka (1993: 129).

20 Granasztói 1989, különösen 182–184.

rekonstrukció teszi lehetővé, hogy tapasztalati úton kialakíthatóak legyenek az utcák által határolt háztömböknél finomabb csoportosítást kínáló “szigetek”, vagy tömbök (a továbbiakban a tömb kifejezést használom).

A Nagyszombat házai által elfoglalt terület több szempontból is vizsgálható. Most egyetlen lehetőséget mutatunk be, a házak számának ingadozását tömbönként, az öt különböző időpontban. Az abszolút számok ingadozását bemutató térképeken átlagosnál több házat a piros és annál sötétebb, az átlagosnál kevesebb házat a sárga és annál világosabb foltok mutatják. Egy másik eljárás a házak számának tömbönkénti különbözetét jelzi két egymást követő időszak összehasonlításával. Itt a fehér szín változatlanságot, a hideg színek árnyalatai a csökkenést, a meleg színek a növekedést jelzik (3. térkép).

A feltűnő jelenségek között említést érdemel az az erőteljes hullámozás, amely minden alkalommal a Nagy utcában mutatkozik. A tömbök kiterjedése is jelzi, hogy itt nagyobb méretű házak voltak, számuk erőteljesen ingadozott, amit az első adójegyzékek egyébként sajátos módon ki is fejeztek. Fél, sőt harmadméretű házakról tesznek említést az első jegyzékek, ami arra utal, hogy az építészeti egységet alkotó házak megosztása a birtokosok között még szokatlan jelenség lehetett. Másrészt ezek az adalékok arra is rávilágítanak, hogy a házak számának ingadozása nem jelenti minden alkalommal egy-egy új, független épület megjelenését, vagy eltűnését.²¹ A polgárság elitjének lakóhelye ez, ahol minden vizsgált évben az előző időszaktól különbözően alakult a házak száma: 1634-ig egyszerre tapasztalni növekedésüket és csökkenésüket, 1656-ra azonban a irányzat általános csökkenést mutat. Ez azért feltűnő, mert a katasztrofális állapotokat tükröző 1711-es évben az polgárság elitjének fő területén, elsősorban a piactér körül ismét nőtt a házak száma.

A másik feltűnő jelenség a Szent Miklós templom körüli új központ létrejötte 1579 után. A káptalansor, az érseki palota és a szeminárium közelében a város képe a jelek szerint teljesen átalakult. A városnak ez az északkeleti, Jeruzsálem utca körüli része a domonkos kolostor helyén alapított egyetem szomszédságában volt. A házak száma 1612-ig szinte elviselhetetlen mértékben nöhetett itt, s később is sok kis ház állott egymás mellett.

A Jeruzsálem utca átalakulása egybeesett azzal a viskósodásnak nevezhető jelenséggel, amely a térképek szélén látható, kisméretű tömbökben ment végbe. Itt silány kivitelű házak tapadtak közvetlenül a városfalhoz. A folyamat az 1560-as években kezdődhetett és a népességnövekedés, egyben a mély társadalmi átalakulás jellemzője is. A szegény városlakók növekvő csoportjai laktak ezekben a nagyszombati „slum”-okban.

Minthogy a középkori magyarországi polgári autonómiákkal jellemezhető városokban ez a sajátos viskósodás ismeretlen volt, a jelenség társadalomtörténeti fordulat jelzője, amely összekapcsolódik a „szegényügy” korai újkori felbukkanásával is. Alább látni fogjuk a szegényházak felbukkanását, de ennek az új kornak

21 A Nagyszombatban is egyeduralkodó ún. „budai háztípus” rugalmas oszthatóságáról részletesen: Granasztói 1980: 218–224 és 1975.

a fontos jelzője a szegények kápolnája is, amely a Szent Miklós templom mellé épült. A viskókkal kapcsolatban jellemzésül a következőket kell megjegyezni:

- a/ az itteni házak jóval csekélyebb házadót fizettek, mint a város fennmaradó, eredeti részének házai,
- b/ házadójuk átlaga az öt időszak közül háromban jóval elmaradt a Béka utca déli tömbjeinek megfelelő átlagától, pedig ez volt a város egyik legszegényebb része,
- c/ a házadót kiegészítő termény és kereseti adók átlaga itt öt eset közül négyben alacsonyabb mint a házadó átlaga, ami nem jellemző a város más tömbjeiben,
- d/ jelentősen alacsonyabb az un. „lakók”-tól (*ibidem*) beszedett adó átlaga is.

Feltűnő, a város társadalmának jellegzetes korai újkori átalakulását jelzi az is, ami a Trnávka patak mentén figyelhető meg. Felső végében 1579 után a házak száma erőteljesen lecsökkent, s a továbbiakban itt csak szerény hullámszerűség figyelhető meg. A polgárság alsó-közép rétegének lakóhelye volt ez a sáv, amely a polgári elit és a bontakozó egyházi-szellemi központ között, határsávként húzódott. A piac mellett lévő házak csoportjától eltekintve ezen a részen kevés változás történt a vizsgált időszakban.

Összegezve a házak számának váltakozása felhívja a figyelmet a Nagyszombat polgári elitjének otthont adó rész izgatottságára, változékonyságára, az egyházi-egyetemi központ kialakulását kísérő társadalmi átalakulásra, a szegénység igen összetett, pusztán gazdasági kategóriákkal nem elemezhető újfajta kibontakozására, valamint egy polgári középréteg sajátos állandóságára a Patak vonalában.

A középületek területe: a küzdelem terepe

Nagyszombat városának látványát mindenekelőtt a középületek határozták meg. A 17–18. századi ábrázolások is mindig a legfontosabb középületeket mutatták. Középületnek, a lakóépülettel ellentétben azt az épületet lehet tekinteni ebben az időszakban, amely közület, intézmény, vagy intézményként kezelt személy céljaira szolgált. A középületek a társadalmi, a közösségi élet csomópontjai voltak itt is, mint minden településen. Egyebek között tájékozási pontul, gyülekezési helyként és a közösségi élet jelképes kifejezéseiként szolgáltak. Közéjük tartoztak a válásos élet színhelyei, tehát a templomok, más egyházi épületek, továbbá a városi hivatalok, az oktatás valamint a jótékonykodás intézményeinek épületei.

Az így meghatározott középületekről elmondható, hogy előfordulási helyük, maguk a helyszínek, az őket egymással összekapcsoló útvonalak jellegzetes módon, különleges hangsúllyal fogják keretbe azt a területet, amelyen a közösségi élet sűrűsödik. Ha ez így van, ki lehet mondani azt is, hogy a középületek változásai társadalmi változásokat kell, hogy tükrözzenek.

Az európai kultúrában a „köz-” és a „magán” fogalmi jelentése éppen az általunk vizsgált időszakban ment át lassú átalakuláson. Minthogy vizsgálatunk ennek a kérdéskörnek csupán egy részletét foglalja magába, most a „nyilvánosság”

értelmével kapcsolatban szükséges állást foglalni. „Nyilvánosság” alatt a továbbiakban mindenekelőtt a társadalmi életnek azt a területét értjük, amely elválik a családtól és a közeli barátoktól. A városi közegben a nyilvánosság sokféle ember tevékenykedését is jelenti, akiknek nyelve, vallása sőt társadalmi hovatartozása is változatos.²²

Az adójegyzékek bejárás rendje szorosan követi az épületek *elhelyezkedését* (4. térkép). Hogyan azonosíthatók be a középületek a források alapján? A Szent Miklós plébániatemplom és a három középkori kolostor sohasem szerepel a jegyzékekben. Nem szokták említeni az ispotály mellett épült régi kápolnát sem, igaz, maga a szegényház (*xenodochium*) valamennyi adójegyzékben előfordul. E régi egyházi épületek jelenléte, sőt a teret formáló szerepe azonban az adójegyzékekből a bejárás renddel kapcsolatban kiolvasható. Hasonló a helyzet a város életében meghatározó szerepet játszó falakkal is.

Tény, hogy az adójegyzékek közvetlenül nem tesznek utalást sem a falakra, sem a nagyszámú bástyára, sem a különböző kapukra. Nem képezték tárgyát a városi adózásnak, ezért listáink nem említik őket, jóllehet a bejárás rendje természetesen kénytelen az erődítéshez is igazodni.²³

Bizonyos mértékig hasonló a helyzet a piac és az országos vásárok színhelyeit illetően is, tekintettel arra, hogy egyrészt nehéz lenne az árucserével kapcsolatos, szerteágazó, közösségi tevékenységek egészét egy-egy épülethez kapcsolni, másrészt, magától értetődően a piac, a vásár sem illeszthető a polgári ingatlantulajdon kategóriái közé. Mégis, az adójegyzékek alapján készült térképek, ismét rá kell mutatni, a társadalom olyan területét mutatják, amelynek szerveződését a polgári telektulajdon rendje határozta meg.

Az előbbieket figyelembevételével tehát az 1579-es és az 1612-es helyzetet ábrázoló térképekről azt lehet megállapítani, hogy a polgári nyilvánosság területét a lakosság a középületek segítségével érzékelte és alakította. Az épületek Nagyszombat középkori kezdeteihez kapcsolhatók. Ebben a szemléletben különleges szerepet játszottak azok a vallásos hagyományok, valamint azok a polgárság kialakulásához, a közösség életének folyamatos fenntartásához és megerősítéséhez kapcsolódó hagyományok, amelyek jól helyhez köthetők. Olyanok, mint a plébániatemplom, a kolostorok, a várostorony és más épületek, amelyekről elválaszthatatlan a városban elfoglalt földrajzi helyük, valamint a szakrális vagy világi reprezentációban betöltött fontos szerep. Egyik nélkül a másik elképzelhetetlen, az épületek jelképes értelme csak ennek a kapcsolatnak a formájában fogható fel a közösség számára. A nyilvánosság olyan, a középkori vallásosságban gyökerező felfogásáról van itt tehát szó, amelyben a középület által kifejezett szimbólumhoz az épület konkrét, pontszerű helye alkotóelemként, hosszú ideje hozzá tartozik. A tér azért szerveződik helyé, mert a középület hagyománya, szakrális jelentősége szorosan összefügg azzal, hogy hol emelkedik.²⁴

22 Sennet 1998: 27–29.

23 A középkori Nagyszombat alaprajzának legtöbbet idézett ábrázolását lásd Mencl (1938: 46).

24 Davis 1981: 41–42.

Természetesen mindez csak a legfontosabb épületekre vonatkozik. Az érsek házai például nyilvánvalóan már a másik, kívülről beköltözött új nyilvánossághoz tartoznak, de igen figyelemre méltó, hogy a vallásos hagyomány jegyében a Szent Miklós plébánia közvetlen közelében bukkannak fel, jelezve annak nagy vonzerejét. Ugyanez vonatkozik az Oláh által létrehozott káptalani-városi iskola helyzetére is. A város legrégebbi egyházi épülete, a plébánia templom parancsoló módon kötötte magához az érseket és a káptalant.

A középületek területéről készített 1579-es és 1612-es pillanatfelvételek igazolják, amit a házak eloszlásával kapcsolatban már meg lehetett figyelni. A város két pólusa közül az egyik a nagy hagyományú régi részen, a korai Szent Miklós templom körül képződött, döntően vallási, szellemi központként, ahol az esztergomi érsek és káptalan mellett a város vallásos intézményei közül is jó néhány megtalálható.

A nyugati oldal központja ellenben a kiváltságok által védett városi polgárságé. Hogy ez már régóta így lehetett, azt jelzi a ferencesek tevékenysége is. A ferencesek nyilván a sokadalmak sikere miatt döntöttek úgy a 14. században, hogy áthelyezik kolostorukat a piac közvetlen közelébe. Ezen a részen létesült 1540 és 1580 között a városháza és a várostorony, amelyek új, a polgárság öntudatát jelképesen és szuverén módon kifejező épületek voltak. A piactér közvetlen közelében emelkedtek s ez a friss fejlemény, a polgári autonómia új, világi épületeinek megjelenése a piac közelében más városainkban is bekövetkezett.²⁵

Az a benyomás, mintha a régi keresztény, megszentelt helyhez kötődő középülettel kapcsolatos szemléletmód, felfogás e világi épületek esetében is folytatódott volna. Ám itt nem a hely szentsége, hanem nyilvánvalóan a jogokkal, kiváltságokkal ugyancsak évszázadok óta azonos helyhez kötött piac csábította őket magához. A változás a helyek szimbolikus jelentésváltozásain keresztül is kifejeződik. Kiegészítésként megjegyzendő az is, hogy a polgári nyilvánosság területén a Nagy utcának a déli, pozsonyi kaputól induló és a várostoronyig tartó szakasza, mint tengely különleges szerepet játszott, amit a torony, a piac, a városháza valamint a közelében lévő xenodochium és a mellé telepedett lutheránus egyházközség jelez.

Az 1612-ig bekövetkezett változások úgy jellemezhetőek, hogy a város elvilágiasodott a középkor végi állapotokhoz képest. Nemcsak az ispotály esete példázta ezt, hanem az is, hogy eltűntek a kolduló rendi kolostorok, s a klarisszák rendházával kapcsolatban sem valószínű, hogy fénykorát élte volna.

1634 és 1656 térképei 1612-höz képest a nyilvánosság átalakulását tükrözik. A keleti oldalon, a Szent János és a Posztó utca vonalában szinte felfejlődni látszik az ellenreformáció nagy létesítményei, aminek ismét nagy, a vallási hatalom jelképeit módosító értelme volt. A korábban kiürült északi városrész tehát számos új középületet fogadott be ebben az időszakban.

25 Bártfán a főtéri városháza legfontosabb részei 1505 és 1509 között épültek (Feuerné 1977: 219). A lőcsei városháza épülete, amely ugyancsak a Fő téren áll, mai alakját 1551-ben kapta, a pozsonyi városháza központi főépülete 1558-ban épült (*Művészeti Lexikon* 1967).

A reformáció létesítményeit tekintve 1634 tetőpontnak látszik. A lutheránusoknak temploma és iskolája épült a Felső Barát utcában, míg a kálvinistáké a Posztó utca középső részén állott. A lutheránusoké különösen figyelemre méltó építészeti alkotás lehetett, tágas templommal, külön harangtoronnyal, lelkészlakással, szomszédságában az adójegyzék tanúsága szerint kisebb iskolaépülettel. 1612 óta a polgárság világi középületeinek száma is gyarapodott. Igaz, nem ismert rendeltetésű az északi kapunál lévő ház, a Piac térnél megszerzett két épület 1656-ra eltűnt, s nem találni nyomát ebben az évben már a fürdőnek sem.

Mindent egybevetve a polgári középületek nagyobb száma a község hatalmi-adminisztratív szerepének átalakulását jelzi. A középületek többsége olyan feladatokot tölt be, amelyeket addig a közösség másként oldott meg. Nemcsak a fogadók megjelenése mutatja ezt, hanem a szegényügy átalakulása, a gyámügy és a hűs-ellátás változása is. Nem minden változást lehet egyedül a válság jeleként értékelni, hiszen a fogadó igénye, közel egyidőben pedig a városi fürdő eltűnése kulturális átalakulást sejtet.

Az 1711-es helyzetről készült térkép nagy változásokat jelez. Sohasem volt még ennyi középület a városban. Többségük immár az egyházhoz és az egyetemhez kapcsolódó, nagy méretű templom, egyetemi, szemináriumi épület.

A keleti részen feltűnik, hogy a Szent Miklós templom körül nem tűntetnek fel az adójegyzékek többé oltárépületeket. A Szent Miklós templomot az érsek és a káptalan épületei vették körül, magát a templomot pedig katedrális módjára használták. A másik nagy változás az, hogy az adójegyzék 1634-hez és 1656-al elmentésben immár nem immunitásként kezeli a szemináriumokat és a konviklust, hanem megnevezésükre az egyház által használt nevet tünteti fel. Időközben ezek az intézmények alaposan megnöttek, s úgy tűnik a fiscus az adókiivetéskor ezt valamilyen módon igyekezett tekintetbe is venni. A keleti oldal további jelentős változásai közül ki kell emelni a pálosok épületkomplexumának megjelenését a Posztó utcában, ott, ahol korábban a kálvinisták temploma állott. A jezsuitáknak még két további telkét is rögzítette a jegyzék, azonban tartósan nem maradt a kezükön egyik sem.

A város kezén 1711-ben kevesebb épület látható, mint korábban. Eltűnt az északi részen lévő második szegényház, néhány más rendeltetésű épület új helyen bukkant fel. Az állandóak közül a városháza, a torony, a déli ispotály és a Langhaus továbbra is használatban volt. 1711-ben az egyházi intézmények: templomok, kolostorok, szemináriumok és érseki épületek alkották már a középületek többségét.

A térképeken látható változások a város területét alakító hatalmi-politikai mechanizmusok működéséről tudósítanak. Mintha csatajeleneteket mutatnának. A középületek azonban nem egyszerűen politikai hatalom megjelenítői. Sokkal inkább a politikai hatalom gyakorlata valósul meg bennünk. Helyszínnek és szereplők egyszerre, nem díszletek. Ezért a nyilvánosság területét alakító középületek felbukkanása, a hely kisajátításának módja és jellege a korszak történetiségét fejezi ki. A 16–17. században a vallási és a világi, a polgári és az egyházi hatalmak

Nagyszombat területén váltakozó szerencsével törekedtek saját maguk kifejezésére, a terület egy-egy pontjának valóságos és jelképes kisajátítása. A hullámzás a városi lakosság által elfoglalt területen zajló politikai változásokat fejezi ki. A változások a polgári autonómia átalakulásával, a protestantizmus vereségével és a barokk győzelmével jellemezhetőek.

A „barokk” mint kifejezés még a közelmúltban is a művészettörténet és az irodalomtörténet fogalmai közé tartozott. Újabban azonban a barokk szélesebb kulturális, vallási, politikai körülmények jellemzésére is használatos az európai történelem időben viszonylag világosan megvont határai között. Gyakorlatilag a 16. század végétől induló időszakról van szó. Ebben a tágabb értelemben egyébként már Benedetto Croce használta a „barokk korszak” kifejezést. Croce azonban barokkot még a dekadencia és az erkölcsi válság periódusának tekintette. Ellenben az 1960-as évektől kezdve a fogalom használata kétségkívül változást mutat. Mostanában a barokkot egyre kevésbé értelmezik művészeti, irodalmi kérdésként, erkölcsi, szellemi, negatív tartalmú értékítéletként. Sokkal inkább olyan szerteágazó folyamatnak szokás felfogni, amely elsősorban a földközi-tengeri térségben és az ellenreformáció hatása alá került területeken figyelhető meg.²⁶

Ennek a kérdésnek a nagyszombati változások értelmezése szempontjából is van jelentősége. Ha a barokk hagyományos fogalmi keretei között maradunk, akkor a vizsgálat keretei is óhatatlanul a városban bekövetkezett építészeti, továbbá az egyetemmel kapcsolatos, egyébként ugyancsak igen jelentős és az ellenreformációhoz köthető irodalmi teljesítményekre kell, hogy szorítkozzanak. Hasonló azonban a nehézség akkor is, ha a középkor végi keretekből a reformációig jutott polgárság sorsára korlátozódik a vizsgálat. Ebben az esetben ui. az lehet csupán az elemzés tárgya, mi tűnt el, mi tekinthető „elfajzásnak” a középkorhoz képest.²⁷

A társadalomtörténeti megközelítés nehézsége ebből az ellentmondásból adódik. Nagyszombat keleti és nyugati felében a 16. század második felében egymással szembenálló folyamatok indultak el. A szembenállás egyik kutatási, módszertani következménye az, hogy nehéz egyszerre vizsgálni már magukat a folyamatokat is. A kérdés úgy vetődik fel, hogy melyek azok a keretek, amelyek például a reformáció és az ellenreformáció hosszú ideig tartó együttélését közösen képesek szemlélni. A térbeli változások ebből fejeznek ki valamit. A terület kisajátításának eltérő módjai, a jelképek jelentésváltozásai ezt érzékeltetik.

A „barokk” a mi értelmezésünkben széles körben zajló és a városi élet széttördelése, modernizálása felé vivő, egyébként pedig a középkor végi változásokból induló folyamatot jelent, elsősorban politikai küzdelmet. Ami történt, nem volt

26 Croce 1925, Elias 1979, Burke 1991, Dülmen 1992. Értelmezéssel kapcsolatban MTA doktori értekezésem bírálója, Kubinyi András felhívta a figyelmemet a híres Szekfű és Mályusz közti vitára. Az a rendkívül érdekes kontroverzia azonban a barokk szellemtörténeti illetve szociológiai értelmezése, Burckhardt hatása körül forgott. A probléma részletesebb kifejtésére itt nincs mód, de másutt vissza szeretnék rá még térni.

27 Szűcs (1963: 129) az „Entartung” kifejezést használja a 15–17. századi magyar ún. „városfejlődésre”.

szükségszerű. Az időben egymást követő események Nagyszombat társadalmának területén nem alkottak logikai kapcsolatot. Például a 17. század elején tapasztalható körülményekből nem lehet a barokk tér kialakulására következtetni. Ellenkezőleg, a változásokban ekkor még azok a lehetőségek látszanak erőteljesebben, amelyek a reformáció győzelme esetén a nyilvánosság területét minden bizonnyal másképpen alakították volna. Valóban, a „mi lett volna, ha” kérdésre a térkép ezúttal kínál bizonyos válaszokat. A reformáció idején az egyházi immunitások jelentősége csökkent, a reformáció a jelek szerint kevésbé volt fogékony a szakrális intézmény helyének szimbolikus jelentősége iránt. Ha itt akkor a reformáció győz, a terület másként alakult volna.

Ezzel szemben, a valóságban, 1612 és 1634 között „csata” bontakozott ki. Város és egyház, polgárság és kívülről beköltözők rendi típusú, erősödő összeütközését érzékeltette mindaz, ami a középületek átalakulása kapcsán volt megfigyelhető. A folyamat fordulatot sejtet. Fokozódott a szerepe azoknak az intézményeknek, amelyek felülről, kívülről szervezik és uralják a városlakókat. Elképzelhető-e, hogy mindazt, amit eddig inkább a szokás és az erkölcs mozgatott, azt most a törvényeken és erőn nyugvó rend szabályozza? A változást valamiképpen e két szélsőség közti mozgásként lehet értelmezni. A barokk ezért jelent inkább hatalmi-politikai változást.

Az esküdt polgárok lakhelyváltásai

Az eddigiek egyik tanulsága, hogy jobban érthető immár, milyen területet is írtak le az adószedők város bejárásakor.²⁸ A közélet, a politikai változások színterét. A jegyzékek készítői körbe járták a házakat, a nyilvánosság valamely jelentős helyétől indultak s más jelentős helyekhez igazodtak. A bejárás például mindig a piactértől indul. Ilymódon megkülönböztetik a középületeket, de a leírás során egyéb különbséget nem tesznek köztük, mert beillesztik őket az útjukba, amelynek során az adózók házait keresik fel. Az összeírt polgárok házai tehát részei a nyilvánosság területének, sőt alakítják azt. Középület és polgári lakóépület végeredményben azonos minőséget jelenít meg. Ez azért lehetséges, mert a ház birto-kosa, továbbá a házban összeírt lakó személyek is tevékenyen alakították a város nyilvánosságát. A polgárok olyan személyek, aki mögött elvben ház, háztartás van, s a házak méreteinek, a háztartás gazdasági tevékenységének különbségeit a kivetett adó jellemzi. Az utca felé keskeny oldalával forduló ház homlokzata, méretével, stílusával az ott lakó polgár helyzetéről, egyben a közösségbe való beilleszkedéséről is tájékoztat. Az utcai front szélessége és magassága például nem haladhat meg bizonyos méretet (a telek utcai vonala nem lehet tetszőleges hosszúságú, a magasság pedig nem lehet két szintnél magasabb stb.). A bejárat tehát a közéleti nyilvánosság és a magánélet határövezete.

28 Az adószedők körmenetének jelentőségével hivatkozott hosszú tanulmányomban (Granasztói 1999) a 10–14. és a 71–76. lapon, térképpel szemléltetve, részletesen foglalkozom.

Az adóösszeírás során jelképesen, a közösség nevében behatolás történik a nyilvánossággal összekötő bejáraton át a magánélet területére. Azt fejezi ki ez a tény, hogy a közösség minden tagja, az egész közösség által ellenőrizhető. Csak-hogy az élet változott s a rendszer, jóllehet működőképes maradt, már nem mindig felelt meg az eszményi, eredeti helyzetnek. Így kell értékelni a szegénysorok felbukkanását, a lakók (*ibidem*) számának növekedését, mert ott a polgárság pere-mén élő személyek éltek. De ez a helyzet az egyházi és más immunitások beillesztésével is. Mindemellett a rendszer, az adójegyzék továbbra is arra szolgált, hogy a teret helyé alakítsa. Ezt úgy érte el, hogy a helyet, a ház helyét egymás után következő szomszédsági egységek, a polgárság további tagjainak lakhelyei segítségével határozta meg.

Befejező sorozatunkban hat egymás mellé állított térképen a polgári nyilvánosság jellegzetes képviselőinek, az esküdteknek a lakóhelyeit vesszük szemügyre (5. és 6. térkép). Valamennyi adójegyzékre jellemző ui., hogy a Tanács tagjainak házát középületnek tekintik, azaz nem vetnek ki rá adót. Különböző eljárásokkal rekonstruálni lehet, hogy kik voltak az esküdtek és hol volt a lakhelyük, amely adott időpontban a hatalmi-politikai erőter változásait jelezheti a polgári község vezetésében.

Az első összesítő térkép az 1579 és 1711 között, öt időmetszetben talált 62 esküdt (azaz a Tanács tagja) lakóhelyét mutatja Nagyszombat fallal védett területén. A Nagy utca nyugati oldala teljes hosszában tömbönként legalább három tanácstagnak adott otthont másfélszáz év alatt, így a házsor különleges jelentőségűnek látszik a piacra néző első tömbbel és a Kereszt utca mellette lévő tömbjével együtt. A politikai elit kedvelt helye a piac közelében a polgári városrészben volt. Ez újabb igazolása annak, hogy a ház a nyilvánosság része is, helyének kiválasztása jelképes helyfoglalás is a politikai szintéren. Ha nem is ennyire erőteljes, mégis figyelemreméltó a tömörülés a Szent Miklós templom körül, ideértve a Szent János utcának azt a szakaszát, ahol a szemináriumok voltak.

Az öt időpontban megfigyelhető helyzetek váltakozása a következő. 1579-ben az esküdtek többségét még éppenséggel a keleti városrészben találjuk, különösen a plébániatemplomnál és a hozzá vezető Kereszt utcában. Mintha elsőszerepet választottak maguknak helyet a város régi részén a plébánia közelében. Ez talán korábbi hagyományt sejtet abból az időből, amikor a városháza még nem létezett. 1612 viszont ezzel teljes ellentétet mutat. Most az tűnik fel, hogy az esküdteket a Felső Nagy utca néhány tömbje és a piac körüli rész adta, vagyis a súlypont, a nyugati, polgári városrészbe tevődött át. A változás gyors és gyökeres. Az öt adójegyzék közül a középületek tekintetében a polgárság és a reformáció erejét ez az év tükrözi a leghatározottabban.

Az 1634-es évet nem lehet egyik megelőző évhez sem hasonlítani. Most házak nagy térbeli szóródása tűnik fel. Többségük persze továbbra is a kereskedő elit által kedvelt észak–déli tengely mentén lakott, változatlanul nem látni őket a plébánia körül, de ezúttal, elszórtan hárman is laktak azon a részen, ahol a kálvinisták temploma található. Ha a lakhelyválasztás az esküdtek esetében kapcsolatban lehet valamilyen társadalmi csoportosulással, akkor az a benyomás, hogy ezúttal

a polgárság megosztottabb lehetett, mint korábban, ráadásul a polgárság középrétege által elfoglalt utcákban is lakott néhány közülük. Helyfoglalásuk a szerény református imaház közelében fontos, jelképes üzenet.

1656-ban az esküdtek lakóhelyének szóródása kevésbé nagy. Jobban kirajzolódik ismét a kereskedő elit észak–déli tengelye, a kálvinisták mellett most csak egy esküdt lakott, hárman találhatóak ellenben kifejezetten az egyházi csomópontok közelében. Bár a nyugati városrész esküdtei számbeli fölényben vannak, a keleti városrész elkülönül, széles sáv választja el őket egymástól, az 1634-es helyzettel ellentétben.

Az eddigiek a reformáció és az ellenreformáció valamint a világi és az egyházi rész közötti erőviszonyok hullámzását látszanak ábrázolni olyan politikai vezetők esetében, akik a Tanácsban egyszerre képviselték a felekezeti és az etnikai megosztást. Itt kell megjegyezni azt is, hogy az esküdtek rendszerint huzamos ideig maradtak hivatalban, azaz nem állítható, hogy a megosztások egyik évről a másikra számottevően változhattak. 1711-ben, ennek alapján az ellenreformáció győzelme, a protestánsok kiűzetése után azt várhatnánk, hogy az esküdtek többnyire a keleti részen laktak.

A fordítottját tapasztaljuk. A tizenegy ismert esküdt közül hét a Nagy utcában, kettő a piacnál lakott, s csupán egy személy bukkan fel a plébániatemplom közelében. Ennyire határozott még 1612-ben sem volt az elkülönülés a nyugati városrészben. Mintha a polgárság, vagy legalábbis politikai vezetői most határolódtak volna el a nyugati résztől. A közösség kulturális elkülönüléséről lenne szó?

Mindez azt jelzi, hogy a barokk kibontakozása idején a városban nem a polgárság felszámolása, átlenyegítése következett be, hanem az elkülönülésnek új, finomabb formái lehettek kialakulóban, amelyekben nem annyira a hatalmi–gazdasági–demográfiai, hanem inkább a kulturális elemek játszhattak szerepet.

KÖVETKEZTETÉSEK

Nagyszombatban, mint az urbanizáció „mozgó” célpontjában a 17. század elejéig tartó gyors növekedés a protestantizmus jelentős térnyerésével, a déli, délkeleti országrészből érkező betelepülők számának növekedésével és az esztergomi érsek és káptalan beköltözésével esett egybe. Feltehető, hogy a 17. század első felére Nagyszombat a dunai térség nagyobb városai közé került. A város két központ körül szerveződött. A nyugati központ fénykora a század első feléig tartott, a keleti a század elejétől kapott lábra. Az újabb fordulatot az ellenreformáció és a barokk győzelme hozta, amely a 17. század első felétől, az Egyetem megalapítását követő időkhöz kapcsolható. Ekkor kezdődik az az időszak, amelynek folyamán, a magyarországi városodás lendületében maga Nagyszombat egyre hátrébb csúszott a városok lélekszám szerinti rangsorában.

A 18. század elején, a nyilvánosság területén a megcsappant lélekszámú városban a barokk győzelme tükröződik. A polgári autonómia erejét jelzi azonban,

hogy alapvető átrendeződés nem mutatható ki, a barokk győzelmét néhány régi, nagy jelképes erejű hely elfoglalása és egy-két további új épület jelzi a térképeken. A házak rendjében, a telekosztás rendszerében nem látszik változás. Az esküdtek lakhelyeinek nyugati tömörülése a polgárság sajátos, a térben is tükröződő erőgyűjtését, de legalábbis átváltozását jelzi. Tény az is, a három, egymást gyorsan követő fordulat egyike sem következtethető ki az előző állapotból.

Két további tanulságot kell még kiemelni. Egyrészt Nagyszombat területén a 16. század óta tartott az a sajátos széttördelő folyamat, amelyet a házak számának ingadozása jelez. A gyakorlatban ez egyrészt a szegényebb és a jobb minőségű házak közti különbségek növekedését jelenti, másrészt azt, hogy csökkent a hasonló értékű házak eloszlásának egyöntetűsége. A városképen ez a szerényebb és az értékesebb házak nagyobb változatosságát eredményezte. A viskók megjelenése a középkori polgári közösség viszonylagos egyöntetűségének fellazulását érzékelteti. További tanulság, hogy a városi életet keretbe fogó és a középkori eredetű autonómia lényegét kifejező telekrendszer, a tér kisajátításának sajátos polgári módja nem változott. Ez a korokon átívelő nagy állandóságot jelez.

A tér kisajátításával kapcsolatos megfigyelés átvezet a tanulmány záró kérdéséhez. Mit jelent az, hogy az elbeszélés és annak helyszíne kölcsönösen alakítják egymást. Az 1579 és 1711 között elemzett nagyszombati terület a politikum kifejezése.

Itt azonnal különbséget kell tenni politika és politikum között. Az emberi lét társadalmi mozzanatának fenomenológiájáról van szó. A fenomenológia azt a kérdést teszi fel, mi alkotja egy adott társadalom egészét és minden mástól elválasztó különbségét. Az eddigiekből az is kitűnik, hogy nem lehet megérteni a társadalmi mozzanatot ha, minden előfeltevés nélkül pusztán belőle indulunk ki, de akkor sem ha ideológiai premisszákat alkalmazunk. Miként utaltunk rá, Nagyszombat történetének kettőssége, amely egyrészt a polgárság által készített dokumentumokból, másrészt az egyházi-egyetemi, valamint a növekvő mennyiségű államigazgatási iratokból bontakozik ki, nem írható le egységesen, összefüggően.

Az itt élőket a politikum fogja keretbe, amelyet más kifejezéssel, természetesen átvitt értelemben is, a hatalom terének lehet nevezni.²⁹ A politikum természetét firtató kérdés így hangzik: hogyan viszonyul a társadalom a saját megosztottságához? Már magából a kérdésből következik, ismét rá kell mutatni, nem az a probléma, hogy kellően elvont, más helyzetekre, társadalmakra alkalmas modellt kell készíteni. Arra keressük a választ, miként jellemezhető a dinamizmus, vagy a dinamizmus hiánya a nagyszombati lakosság megosztottságának és a hatalom szerveződésének fényében.

Az adójegyzékekben szereplő egyedek, középületektől a hús-vér emberekig azáltal léteznek, hogy az adott polgári intézmények dokumentumaikban a maguk módján létrehozzák őket. A térben elfoglalt helyük sarkalatos eleme ennek az eljárásnak. Más szóval a forrásaink által leírt elemek csak akkor érthetők meg, ha

²⁹ A politikum értelmezésénél Lefort (1986) gondolatmenetét követem, vö. különösen 20. és 112-114.

ismerjük a helyet, amelyet a többiek között elfoglalnak. Ez a hely különbözteti meg őket a többiektől, de az egész ad a helyzetüknek értelmet. Az egész ebben az értelemben sajátos társadalmi test. Csak azért létezhet, mert a falak által határolt területen egységet alkotó egyedek helyének megértéséhez már előzőleg léteznie kellett egy társadalmi tapasztalatnak.

Nagyszombat lakóinak az adójegyzékekből megismert területe a közösségi cselekvések politikumként felfogható tere. A politikumról, mint a különféle különbségek, ellentétek teréről városunkban az derült ki, hogy egyrészt nagy politikai küzdelem folyt a hatalom szimbolikus helyeinek elfoglalásáért, újraértelmezésért, sőt új helyek is keletkeztek. A küzdelem elbeszélése a terület változásai által lehetséges. Másrészt közös tapasztalat, döntően a földbirtoklási renden nyugvó városi, polgári autonómia társadalma stabilizálta a politikai változások keretét, amely így a politikum meghatározó eleme. Ez a tapasztalat a korszak és az azt követő időszak urbanizációs folyamataiban időtállóan bizonyult. A társadalom nem azonos a belőle kibontakozó, őt sajátos keretbe foglaló politikummal. Forrásaink csupán a politikum egyik vetületét mutatják, de a változások mégis érzékelhetőek.

Eközben egyre több hasonló méretű város zárkózott fel Nagyszombat mellé. Története a kisvárossá alakulás történeteként is felfogható. Minthogy a kisvárosok növekedése volt az urbanizáció egyik motorja Magyarországon is és a tágabb régióban is, elbeszélésünk nem a hanyatlás története, hanem egy új korszak furcsa nyitányáról szól.

FORRÁSOK

Nagyszombati állami körzeti levéltár (*Státny Okresny Archiv v Trnave*), Nagyszombat város levéltára

Adójegyzékek 1579–1711 (*Danove registry*)

Lad. I. 1579. évi adójegyzék. (MOL Filmtár C 852)

Lad. II. 1612. évi adójegyzék (MOL Filmtár C 852)

1634. évi adójegyzék (MOL Filmtár C 852)

Lad. III. 1656. évi adójegyzék (MOL Filmtár C 853)

Lad. IV. 1711. évi adójegyzék (MOL Filmtár C 854)

Oklevelek 1539–1711 (Listiny)

Ar. I. Lad. 27. – Ar. II. Lad. 53. (242 tétel)

Városi jegyzőkönyvek 1546–1725 (*Zápisnice Magistratu mesta Trnavy*)

II/1–II/11. sz. 11 protocollum (MOL Filmtár C1456–C1462. sz. filmek)

Számadáskönyvek 1579–1711 (*Učtovne knihy*)

III/34–III/153. sz. összesen 13 tétel az adójegyzékek éveiből!

Végrendeletek 1511–1874 (*Testamenty*)

Németh Gábor 1995: *Nagyszombati testamentumok a XVI–XVII. századból*. Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

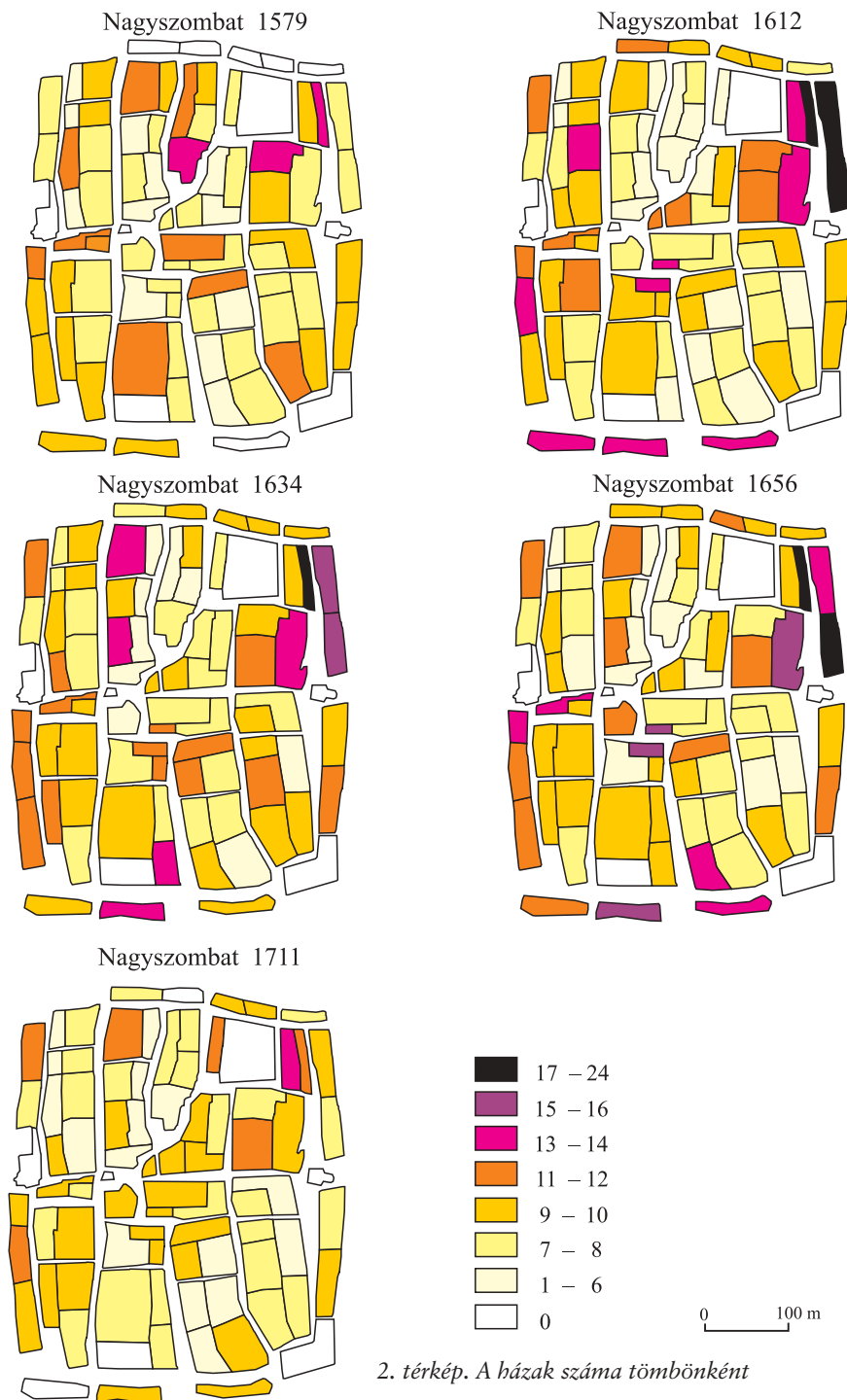
- Bott'anková, Maria 1981: Adalékok a 16. századi Nagyszombat helyrajzához. *Történelmi Szemle* 24. 262–267.
- Burke, Peter 1991: *Népi kultúra a korai újkori Európában*. Budapest
- Bücher, Karl 1886: *Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im XIV. und XV. Jahrhundert 1*. Sozialstatistischen Studien. Tübingen
- Czoch Gábor – Fazekas Csaba – Szabó Gábor – Zsinka László 1991: Magyarország városodása a XVIII. században. *Sic itur ad astra* 1. 42–74.
- Czoch Gábor – Szabó Gábor – Zsinka László 1993: Változások a magyar város- és településrendszerben 1784–1910 között. *Sic itur ad astra* 4. 113–133.
- Croce, Benedetto 1925: *Der Begriff des Barock. Die Gegenreformation. Zwei Essays*. Zürich–Leipzig–Stuttgart.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán 1960: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1785)*. Budapest
- Davis, Natalie Zemon 1981: The Sacred and the Body Social in Sixteenth Century Lyon. *Past and Present* 90. 40–71.
- De Certeau, Michel 1990: *L'invention du quotidien. I. Arts de faire*. Paris
- van Dülmen, Richard 1992: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. Dorf und Stadt*. München
- Elias, Norbert 1979: *Die höfische Gesellschaft*. Darmstadt–Neuwied
- Feuerné Tóth Róza 1977: *Reneszánsz építészet Magyarországon*. Budapest
- Fügedi Erik 1981: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: *Uő. Kolduló barátok, polgárok, nemesek: Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 57–89.
- Gácsová, Alzbeta 1970: Spolocenska struktura mesta Presova v 15. v prvej polovici 16. storocia. *Historicky Casopis* 18. 347–378.
- Gácsová, Alzbeta 1971: Spolocenska struktura Kezmarku v 15. a v prvej polovici 16. storocia. *Historicky Casopis* 19. 357–383.
- Gácsová, Alzbeta 1972: *Spolocenska struktura Bardejova v 15. storoci a v prvej polovici 16. storocia*. Bratislava
- Gottdiener, Mark 1985: *The social production of urban space*. Austin
- Granasztói György 1975: *A városi élet keretei a feudáliskori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán*. Kézirat
- Granasztói György 1975: Mit ad a matematika a történésznek. *Magyar Tudomány* 5. 29–39.
- Granasztói György 1980: Kassa társadalma (1549–1557) a korrespondencia-elemzés tükrében. *Századok* 4. 615–660.
- Granasztói György 1999: *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711*. MTA doktori értekezés
- Granasztói György 2001: Ha nincs társadalomtörténet, miért van? *Korall* 5–6. 192–203.
- Kazimir, Stefan 1970: Vyvoj ekonomicko-sociálnej struktury mesta Trnavy v poslednej tretine 16. storocia a v 17. storocia. *Historicky Casopis* 18. 48–90.
- Kazimir, Stefan 1976: Nagyszombat szociális-gazdasági struktúrája a késői feudalizmus korában. *Világtörténet*. 69–111.
- Kováts Ferenc 1900: *Városi adózás a középkorban*. Pozsony
- Lefort, Claude 1986: *Essais sur le politique*. Paris
- Levi, Giovanni 1998: The Origins of the Modern State and the Microhistorical Perspective. In: Schlumbohm, Jürgen (Hrsg.) *Mikrogeschichte-Makrogeschichte. Komplementar oder inkommensurabel*. Göttingen, 53–83.

- Mack, Walker 1971: *German Home Towns. Community, State and General Estate. 1648–1871*. London
- Magyarország története 1526–1686* 1–2. 1985, Budapest
- Major Jenő 1966: A magyar városok és a városhálózat kialakulásának kezdetei. *Településtudományi Közlemények* 18. 48–69
- Medieval Practices of Space* 2000: Barbara A. Hanawalt és Michal Kobiálka (ed.), Minneapolis
- Mencl, Václav 1938: *Stredoveká mesta na Slovensku*. Bratislava
- Mols, Roger S. J. 1954–1956: *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XVIe au XVIIIe siècle*. 1–3. Louvain
- Möser, Justus 1964: *Osnabrückische Geschichte*. Oldenburg
- Művészeti lexikon* 1967: 3. kötet, Zádor Anna és Genthon István (szerk.), Budapest
- Nagy, Ludovicus 1828: *Notitiae politico-geographico-statisticae incllyti Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum*. I-II. Buda
- Sennett, Richard 1998: *A közéleti ember bukása*. Budapest
- Szekeres András 2001: *Mikrotörténetészek és az antropológia*. Kézirat
- Szijártó M. István 1996: Mi a mikrotörténelem? *Aetas* 4. 157–185.
- Szücs Jenő 1963: Das Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jahrhundert. In: *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie*. /Studia Historica 53./ Budapest, 97–164.
- Weber, Max 1970: A nem legitim uralom (A városok tipológiája). In: *Állam, Politika, Tudomány*. Tanulmányok. Budapest

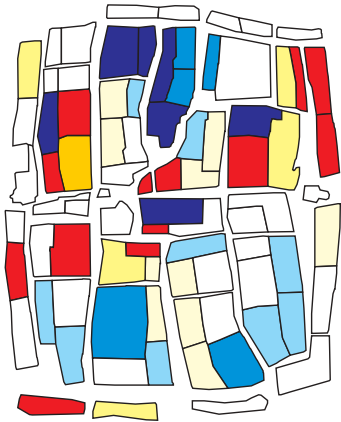
Nagyszombat

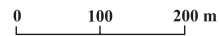
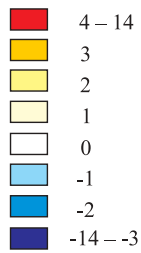
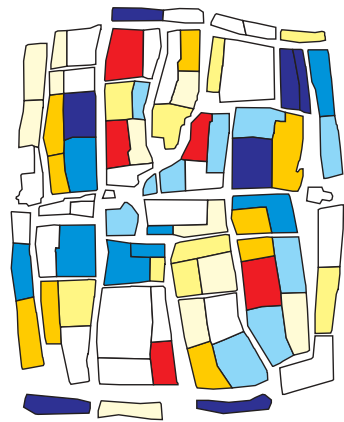
1. térkép. Utcanevek

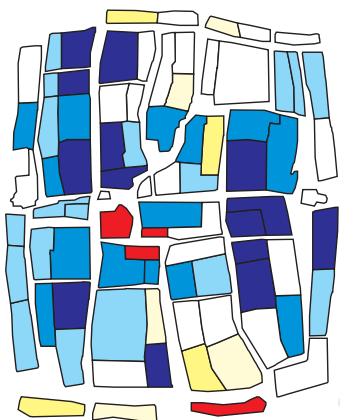
Nagyszombat 1579–1612

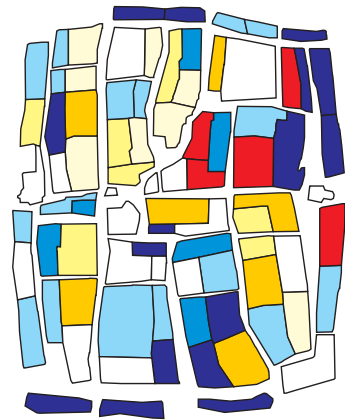
Nagyszombat 1612–1634

Nagyszombat 1634–1656

Nagyszombat 1656–1711

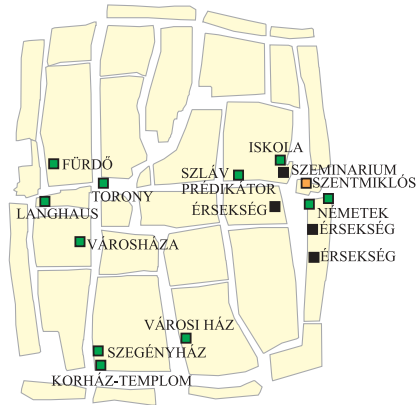

3. térkép. A házak számának különbözőete tömbönként

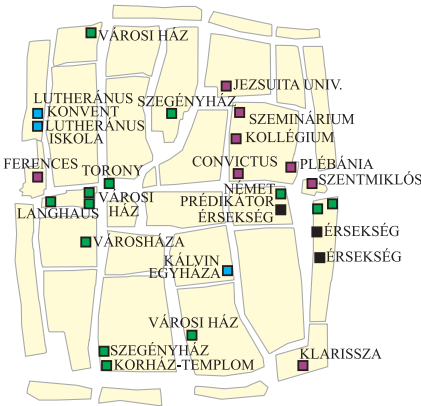
Nagyszombat 1579

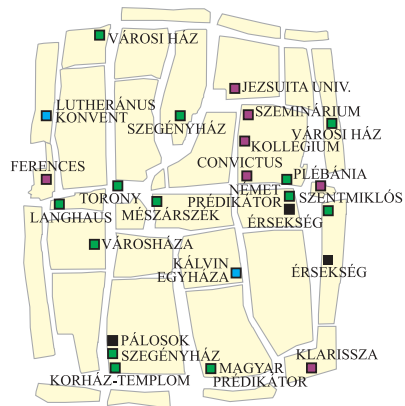
Nagyszombat 1612

Nagyszombat 1634

Nagyszombat 1656

Nagyszombat 1711

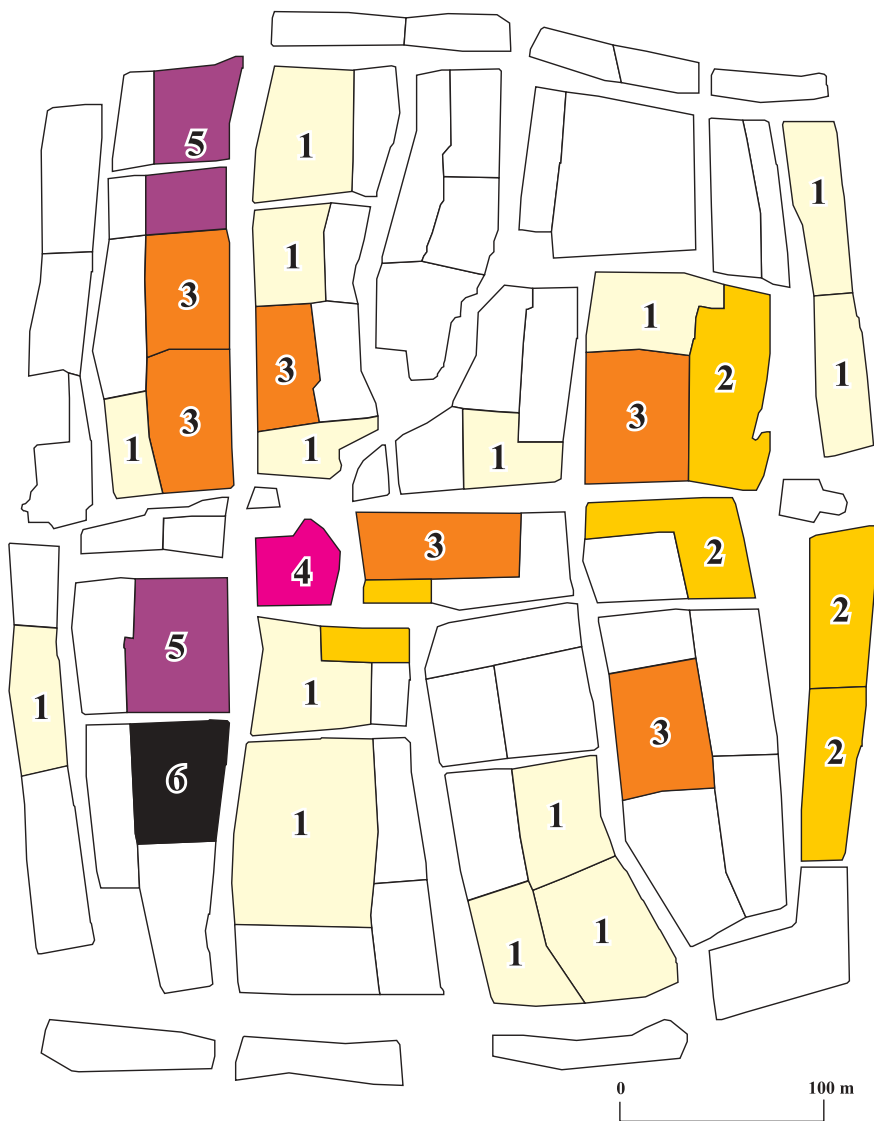

- Egyházi középület
- Barokk templom, immunitás
- Középkori templom, immunitás
- Községi épület
- Protestáns középület

0 100 m

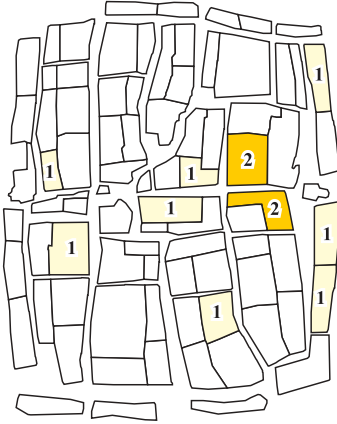
4. térkép. Középületek

Nagyszombat 1579-1711

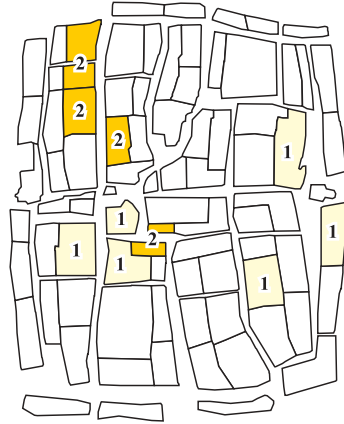

5. térkép. Az esküdtek száma tömbönként

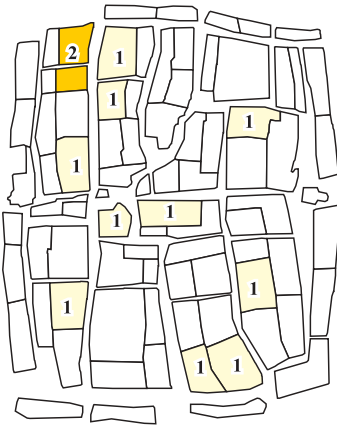
Nagyszombat 1579

Nagyszombat 1612

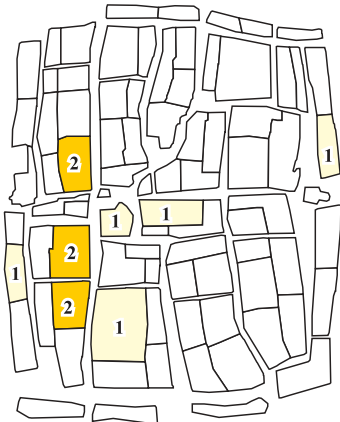
Nagyszombat 1634

Nagyszombat 1656

Nagyszombat 1711

0 100 m

6. térkép. Az esküdtek száma tömbönként